

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI

PROCES ATEIZACJI W OBWODZIE WINNICKIM (1941-1964)

Obwód winnicki na Podolu (Ukraina) został utworzony 27 lutego 1932 r. i zajmuje 26,5 tys. km² powierzchni¹. Na jego terytorium przed rewolucją październikową „według obecnie istniejącego podziału administracyjnego było 55 kościołów rzymskokatolickich z 46 odrębnymi kaplicami i liczbą wiernych – 153 516”². Świątynie te w wyniku polityki antyreligijnej prowadzonej przez władze zostały zamknięte, tak że już w 1937 r. oficjalnie nie istniała żadna wspólnota katolicka³. Pełnomocnik Rady ds. Kultów Religijnych (dalej: Rds.KR) w obwodzie informował swoich przełożonych: „Od września 1941 r. na okupowanym przez Niemców terytorium obwodu wspólnoty religijne zaczęły działać oficjalnie, zajmując zamknięte za czasów władzy sowieckiej budynki modlitewne, kościoły i cerkwie”⁴. Sytuację tę po wyzwoleniu zaaprobowwały władze partyjno-państwowe obwodu, legalizując na swoim terenie w dniach 15-30 maja 1947 r. działalność 72 wspólnot katolickich⁵.

Ks. dr JÓZEF SZYMAŃSKI – adres do korespondencji: ul. Radziszewskiego 7, 20-039 Lublin.

¹ А. Ф. Оліїник, І. Л. Яковенко, *Вінницька область*, [w:] *Радянська Енциклопедія історії України*, t. 1, Київ 1969, s. 303-307; М. Л. Бабій, М. Ф. Присяжнюк, В. О. Птушенко, І. П. Пшук, Й. Г. Тельман, *Вінницька область*, [w:] *Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область*, red. А. Ф. Оліїник, Київ 1972, s. 9.

² Державний Архів Вінницької Облaсті, ф. Р-2700, оп. 7с, спр. 404, арк. 224 (dalej: ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 224); ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 129.

³ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 17b. Zob. R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRS 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 241-267.

⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 17b. Zob. В. Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ти роки ХХ ст.)*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1997), s. 208. Por. A. Hlebowicz, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 6-7; A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 141-149.

⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 91, s. 18ab.

Stosunek państwa do religii i związków wyznaniowych władze regulowały wówczas na podstawie dekretów i ustaw konstytucyjnych⁶, które same w sobie stanowiły wykładnię prowadzonej polityki antyreligijnej, do której realizowania państwo powołało specjalne urzędy. Ateizm⁷ naukowy, podniesiony do rangi doktryny państwowej, miał zastąpić wierzenia religijne.

Sam proces ateizacji rozpoczął się w Rosji z chwilą przejęcia władzy przez Komunistyczną Partię (bolszewików) (dalej: KP(b)). Podczas obrad VII Zjazdu tej partii przyjęło zasadę, że nie można zbudować socjalizmu wśród ludzi wierzących⁸. Stwierdzenie to skonkretyzowano i ujęto w programie KP(b), przyjętym na VIII Zjeździe partii w marcu 1918 r. Deklarowano w nim, że „partia dąży do pełnego rozerwania więzi pomiędzy klasami eksploatorskimi i organizatorami propagandy religijnej, sprzyjając faktycznemu uwolnieniu mas robotniczych od przesądów religijnych, organizuje szeroką naukowo-oświatową i antyreligijną propagandę”⁹

Stało się to możliwe do zrealizowania na podstawie postanowień X Zjazdu partii¹⁰. Od samego początku działania władz prowadzone były w trzech kierunkach:

- surowych sankcji: zamykania kościołów, represji wobec duchowieństwa i wiernych, ich resocjalizacji w obozach pracy (metoda wykorzystywana do 1964 r.);
- przekonania, że budowa systemu komunistycznego doprowadzi do zaniku systemu kapitalistycznego, który jest podstawą funkcjonowania Kościoła i religii, a tym samym do ich definitywnego rozpadu;
- propagandy naukowo-ateistycznej, bez lekceważenia uczuć religijnych ludzi wierzących. Zwolennicy tych metod odwoływali się do programu partii i postanowień Lenina¹¹

⁶ Akty prawne będące wykładnią polityki prowadzonej na terenie ZSRR, Ukrainy i w obwodzie winnickim zostały przez autora przedstawione w oddzielnym artykule. Zob. ks. J. S z y m a ń s k i, *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie (1918-1964)*, „Roczniki Teologiczne”, 48(2001), z. 4.

⁷ Z. K r z y s z o w s k i, *Ateizm*, [w:] *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, red. H. Zimoń SVD, Lublin 2000, s. 185-203. Autor przedstawił pojęcie ateizmu, jego strukturę i przyczyny.

⁸ A. G r a j e w s k i, *Najdłuższa religijna wojna XX wieku. Z dziejów ateizmu w ZSRR*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności. Materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej, Pieniężno, 28-30 IX 1989*, red. W. Grzeszczak SVD, E. Śliwka SVD, Warszawa-Pieniężno 1992, s. 75.

⁹ *Dokument – 24; Из программы РКП(б), принятой на VIII съезде партии (18-23.3.1918)*, [w:] *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, кн. 1, red. Г. Штриккер, Москва 1995, s. 135. Tłumaczenie dokumentów z języka rosyjskiego i ukraińskiego – J. Sz.

¹⁰ *O religii (Хрестоматия)*, И. И. Бражник, Ф. И. Долгих, Москва 1963, s. 498.

Innym istotnym dokumentem mobilizującym członków partii i wyjaśniającym ich zadania w rozpowszechnianiu propagandy naukowo-ateistycznej były *Tezy dotyczące propagandy antyreligijnej*, przyjęte w 1923 r. na czerwcowym Plenum Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (dalej: Plenum KC KPZR). Według tych tez działania władz partyjno-państwowych powinny obejmować:

- wewnętrzne struktury organizacji religijnych;
- upowszechnianie w społeczeństwie osiągnięć naukowo-przyrodniczych;
- propagandę antyreligijną, ukierunkowaną na ujawnianie zabobonów, obrzędów i kultu.

W dokumencie tym określone zostały formy i metody pracy antyreligijnej z poszczególnymi grupami społecznymi. W centrum działań znalazła się szkoła, klub, biblioteka¹² Komisja antyreligijna pod przewodnictwem J. Jarosławskiego już w następnym miesiącu tegoż roku omawiała m.in. sposoby ograniczenia cudzoziemcom prawa propagowania swoich przekonań religijnych, zamknięcia budynków kultu, ograniczenia nakładu i publikowania literatury religijnej¹³ Założenia te realizowano przy pomocy Związku Bezbożników¹⁴, komisariatów ludowych, Państwowego Zarządu Politycznego (dalej: GPU), wydziału propagandy ogólnej¹⁵

Ateizacja, mająca systematyczny i planowy charakter, rozpoczęła się w 1925 r. po zjeździe Związku Bezbożników¹⁶, która to organizacja okazała się istotnym narzędziem działania władz partyjno-państwowych, stosując inwigilację, donosy,

¹¹ В. Р о о д, *Рим и Москва. Отношения между Святим Престолом и Россией/Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г.*, Львів 1995, s. 253-254; *Коммунистическое строительство в СССР и преодоление религиозных пережитков*, „Наука и религия”, 1(1959), s. 6.

¹² О. М о л ч а н о в, *Перше покоління*, „Людина і світ”, 12(1967), s. 13; Т. Р і к у с, *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997, s. 134; R. D z w o n k o w s k i, *Charakterystyka religijności Polaków na Białorusi i Ukrainie*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności*, s. 160.

¹³ *Dokument – 72; Документы Антиралигиозной комиссии за 1923-1928 (Из статьи А. Нежного „Протоколы кремлевских мудрецов”)*, [w:] *Русская Православная*, кн. 1, s. 218.

¹⁴ М о л ч а н о в, *Перше покоління*, s. 14. „Wszelka działalność Związku Bezbożników Ukrainy miała miejsce pod bezpośrednim kierownictwem partii, która uważała Związek Bezbożników, za swego niezbędnego pomocnika w ateistycznym wychowaniu mas robotniczych i formowaniu ich naukowego, materialistycznego światopoglądu”

¹⁵ R. D z w o n k o w s k i, *Z historii ateizacji w ZSRR 1917-1939*, [w:] *Ku prawdzie we wspólnocie człowieka i Boga. Studia dedykowane Ks. Stanisławowi Kowalczykowi*, red. E. Baławajder, ks. P. Nitecki, A. Jabłoński, Sandomierz 1997, s. 327

¹⁶ Т е н з е, *Kościół katolicki*, s. 83-89; G r a j e w s k i, dz. cyt., s. 77; Р о о д, *Рим*, s. 102-103; J. W r ó b e l, *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w latach 1917-1939*, [w:] *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. ks. E. Walewander, Lublin 1991, s. 107

represję, indoktrynację czy zastraszanie. Program propagandy antyreligijnej przyjęto 27-30 kwietnia 1926 r. na wszechzwiązkowej konferencji partyjnej w Moskwie¹⁷ Bezpośrednio po tej konferencji na Ukrainie przystąpiono do tworzenia lokalnych ośrodków i kółek antyreligijnych. Wypracowanie teoretycznych zasad ateizmu zlecono w 1927 r. związkowi Wojowniczy Materialista-Dialektyk Ukrainy¹⁸, który 8 czerwca uchwalił swoją konstytucję. Członkowie Związku Wojujących Bezbożników zobowiązali się wówczas m.in. do:

- zjednywania wszystkich świadomie trudzących się obywateli dla organizowania aktywnej pracy przeciw religii we wszystkich postaciach i formach;
- organizowania swoich przedstawicielstw w każdej ludzkiej społeczności;
- podtrzymywania propagandy antyreligijnej¹⁹

Tak więc propagowanie działalności antyreligijnej odbywało się pod bezpośrednim kierownictwem partii. Komitet Centralny partii w 1928 r. wydał rezolucję *O działaniach religijnych i antyreligijnej propagandzie*²⁰ Do rozpowszechniania ideologii ateistycznej włączono również Związki Zawodowe, które podczas swojego zjazdu w 1929 r. przyjęły nawet rezolucję o walce z religią. W tym czasie Komisariat Oświaty zezwolił na wprowadzenie do szkół podręczników antyreligijnych²¹ Ateizacja prowadzona była najczęściej według podziału regionalnego, a nie „wyznaniowego” Wielotygodniowym kampaniom antyreligijnym w poszczególnych rejonach bardzo często „sprzyjały” różnice wynikające z kalendarza liturgicznego²²

Wojna nie przyniosła istotnych zmian w pracy ideologicznej. Władze partyjno-państwowe zaprzestały tylko przygotowywania kwalifikowanych kadr ateistów²³ Poza tym nie odstępiono od ustalonych wcześniej zasad w realizowaniu polityki wyznaniowej. Jeszcze w 1944 r. KC KP(b) przyjął postanowienie *O organizowaniu naukowo-oświatowej propagandy*, poddając w nim krytyce działania władz wszystkich szczebli. Zobowiązał wszystkie organizacje i instytucje partyjno-państwowe do propagowania ateizmu. Treść postanowienia nie

¹⁷ J. Ягсо, *Kalendarium Sacrum Russiae Millenium*, [w:] *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 76.

¹⁸ Молчанов, *Перше покоління*, s. 13.

¹⁹ P. Wyszowski, *Moc wiary. Próba przedstawienia prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie na przykładzie parafii św. Anny w Barze w latach 1917-1991*, Poznań 1998, s. 53.

²⁰ Молчанов, *Перше покоління*, s. 13-17.

²¹ Ягсо, dz. cyt., s. 76.

²² ДАВО, Р-2700, 6, 1745, s. 271-277; Wóbel, dz. cyt., s. 107.

²³ И. Цамерян, *Подготовка наших кадров*, [w:] *Програма партии-руководство к действию*, „Наука и религия”, 3(1962), s. 13.

eksponowała wyraźnie propagandy ateistycznej²⁴, uczyniły to dopiero we wrześniu 1944 r. „wyższe polityczne władze Ukrainy, przypominając swoim członkom konieczność nasilenia propagandy antyreligijnej jako światopoglądu naukowego”²⁵ Taki sam charakter miało postanowienie z 1945 r., które w celu zaktywizowania walki z przeżytkami minionego okresu wymagało od członków partii bezpośredniego zaangażowania. Jeszcze wyraźniej wskazania te zostały doprecyzowane w *Zamkniętym piśmie KC KP Ukrainy w sprawach religii*, jaki otrzymały w tym samym roku organizacje partyjne w republice²⁶ Na znaczenie informacji dotyczących sposobów funkcjonowania organizacji religijnych w obwodzie zwracał uwagę swoim podwładnym również przedstawiciel Rds.KR przy Radzie Ministrów (dalej: RM) USRR, wskazując, że jeżeli informacje te są aktualne, to mają „wyjątkowo poważne znaczenie” dla prowadzonej polityki²⁷ Stąd też np. zasoby bibliotek parafialnych i prywatnych przedstawicieli organizacji religijnych, wyposażone w literaturę wydaną lub sprowadzoną podczas okupacji, budziły niepokój władz. Przedstawiciel Rds.KR przy RM USRR dwukrotnie²⁸ prosił w tej sprawie swojego podwładnego w obwodzie, I. Szumkowa, by zorganizował „natychmiastową, szczegółową kontrolę bibliotek i składów książkowych należących do organizacji religijnych obwodu w celu wyselekcjonowania (brozury, książki, listy, czasopisma, gazety) literatury mającej charakter antyradziecki”²⁹

Dla władz lokalnych zaś ze względu na swój charakter religijny problem stanowiły stare cmentarze. Z inicjatywy najczęściej wrogo nastawionych przedstawicieli władz miejscowych przeznaczono je do likwidacji. Przeciwwstawiali się temu jednak wierni. Dlatego głównie z obawy przed nimi, przed możliwością wpływu z ich strony na ewentualny sposób zarządzania cmentarzami, pełnomocnik Rady zobowiązał swoich podwładnych do zebrania pełnych informacji o zaistniałej sytuacji i wyjaśnił zgodne z zasadami prawa działania w tym kierunku³⁰

²⁴ *О религии*, s. 514-516.

²⁵ А. Жуковський, *Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УССР*, [w:] *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді папа (18-20) X 1963*, red. В. Янев, München–Rom–Paris 1966, s. 43; J a r c o, dz. cyt., s. 79.

²⁶ В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 209.

²⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 6.

²⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 76. Pierwsze pismo do pełnomocnika adresowane było 22 XI 1946 r.

²⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 67 Kontrola miała być prowadzona przy udziale władz lokalnych. Por. J. R. N o w a k, *Przemilczane zbrodnie. Żydzi i Polacy na Kresach w latach 1939-1941*, Warszawa 1999, s. 192.

³⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 127, 135.

Od 1947 r. odpowiedzialność za propagowanie ideologii ateistycznej przejęło Towarzystwo Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej „Znanie”³¹, utworzone na bazie Związku Wojujących Bezbożników. Poza tym statut KPZR zobowiązywał każdego członka partii do ateistycznego oddziaływania na społeczeństwo³²

Na bazie wszystkich tych deklaracji, tez, postanowień, rozporządzeń, rezolucji, a przede wszystkim instytucji i urzędów, proces ateizacji realizowany był i w obwodzie winnickim. Pod koniec lat czterdziestych wśród władz partyjno-państwowych obwodu w kwestii propagowania ateizmu panowało przekonanie, że „od jakości pracy kulturalno-oświatowej w rejonach zależy rozwój organizacji religijnych. Tam, gdzie dobrze jest ona zorganizowana, tam wzrost religijności jest ograniczony”³³ Z tego też powodu m.in. pełnomocnik Rds.KR w obwodzie szukał kompromitujących dokumentów na członków komitetów parafialnych, odpowiedzialnych za organizowanie życia religijnego przy kościele³⁴, Komitet Obwodowy (dalej: KO) KP Ukrainy w Winnicy 18 kwietnia 1950 r. stwierdził, że zdarzają się wypadki, kiedy komitety rejonowe (dalej: KR) partii nie znają organizacji religijnych działających na swoim terenie i nie prowadzą żadnej pracy antyreligijnej. Tym samym władze zażądały od nich szerszego oddziaływania na ludzi wierzących poprzez kluby, kina i inne instytucje społeczno-kulturalne. Zobowiązano też przedstawicieli władz rejonowych do systematycznego organizowania prelekcji, wykładów o problematyce antyreligijnej, angażowania do tego nauczycieli, agronomów, lekarzy i działaczy partyjnych³⁵ Mimo to 24 sierpnia sekretarz KO W Łojkow zażądał od KR partii oceny wykonania postanowienia KO z 29 kwietnia *O sposobach nasilenia propagandy naukowo-ateistycznej wśród robotników* i zobowiązał ich do kontroli działań podejmowanych w tym kierunku przez władze lokalne³⁶ Ponowił to wezwanie jeszcze 11 października, prosząc organizacje partyjne i komsomolskie, inteligencję wiejską, by formy i metody swojej pracy uczynili bardziej „wojującymi”³⁷

Do 1954 r. problematyka antyreligijna była niemal niezauważalna w lokalnej prasie. Zasadnicza zmiana nastąpiła dopiero 4 lipca 1954 r., kiedy KC partii wydał oficjalnie postanowienie o nasileniu ateistycznej propagandy. Podkreślono w nim, że „w prowadzeniu propagandy ateistycznej dopuszczono się błędów,

³¹ Ј а г с о, dz. cyt., s. 80; Ц а м е р я н, *Подготовка*, s. 13; Р о о д, *Рим*, s. 102-103. Związek Wojujących Bezbożników zaprzestał swojej działalności na początku wojny w 1941 r.

³² Ц а м е р я н, *Подготовка*, s. 13.

³³ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 8.

³⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 64 б.

³⁵ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 53ab.

³⁶ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 87.

³⁷ ДАВО, П-136, 30, 180, s.131.

w wyniku których Kościoł i liczne organizacje religijne [...] wznowiły swoją działalność, umocniły swoje kadry i przystosowały się do obowiązujących warunków”³⁸ Poddano także krytyce organizacje partyjne za brak „wojującego charakteru antyreligijnej propagandy”³⁹ W celach wzmocnienia propagandy naukowo-ateistycznej zalecano wykorzystać „prelekcje, wykłady, dyskusje, prasę, radio, kino, teatr. [...] Zaangażować najlepszych partyjnych i komsomolskich propagandystów, inteligencję i uczonych”⁴⁰ Działanie to było zapewne jakimś wewnętrznym nieporozumieniem w KC partii. Bowiem 10 listopada 1954 r. KC KPZR w kolejnym postanowieniu *O pomyłkach w realizacji naukowo-ateistycznej propagandy wśród społeczeństwa*, podpisanym tym razem przez Nikitę S. Chruszczowa, wskazywał na niedopuszczalność:

- znieważania uczuć religijnych ludzi wierzących i duchowieństwa;
- administracyjnych działań przeciwko organizacjom religijnym⁴¹

Zalecano, by walkę przeciwko przesądom religijnym w obecnym czasie rozpatrywać jako walkę ideologiczną naukowego, materialistycznego światopoglądu przeciw antynaukowym, religijnym”⁴² Na tej podstawie „organizacje partyjne, komsomolskie, związkowe z nową siłą zajęły się szerzeniem propagandy naukowo-ateistycznej. W każdej wiosce odczuwało się pewne ożywienie”⁴³ Na rzecz propagowania ateizmu na terenie obwodu winnickiego pracowały wówczas: 1682 kluby wiejskie i kołchozowe, 44 rejonowe domy kultury i 1944 biblioteki⁴⁴ Towarzystwo „Znania” dysponowało w obwodzie potencjałem 12 tys. lektorów i konsultantów⁴⁵ Ponadto KO KP Ukrainy systematycznie posyłał do poszczególnych rejonów wykwalifikowanych propagatorów ateizmu. Same zaś komitety rejonowe do chwili przybycia lektorów-ateistów prowadziły niezbędne przygotowania, udzielały stosownej pomocy, organizowały audytorium, zarówno w rejonach, jak i poszczególnych wioskach⁴⁶ Publikowane wówczas artykuły wyjaś-

³⁸ Р о о д, Рим, s. 104.

³⁹ Ж у к о в с ь к и й, *Сучасний стан*, s. 43-44; *Документ – 163; О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения. Постановление ЦК КПСС (7.7.1954)*, [w:] *Русская Православная*, кн. 2, s. 10.

⁴⁰ *О религии*, s. 520; Р о о д, Рим, s. 104.

⁴¹ *Постанова ЦК КПРС. Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення*, „Вінницька Правда” 12 XI 1954, s.2.

⁴² *О религии*, s. 525; *Документ – 164; Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. Постановление ЦК КПСС (10.11.1954)*, [w:] *Русская Православная*, кн. 2, s. 11-12.

⁴³ *Важлива ділянка ідеологічної роботи*, „Вінницька Правда”, 10 IX 1956, s. 3.

⁴⁴ *Поліпшити роботу культурно-освітніх закладів на селі*, „Вінницька Правда”, 1 XII 1954, s. 3.

⁴⁵ *Ширше розгортати науково-атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 7 VIII 1954, s. 3.

⁴⁶ *Повсякденно керувати лекційною пропагандою*, „Вінницька Правда”, 10 X 1954, s. 3.

niały zadania propagandy antyreligijnej, która polegała na tym, by „pomóc uświadomić robotnikom szkodliwość przesądów religijnych i wyposażyć ich w naukowe rozumienie zjawisk przyrody i życia społecznego”⁴⁷ Przypominały także obywatelom ich konstytucyjny obowiązek szerzenia propagandy antyreligijnej⁴⁸, piętnowały opieszałość władz lokalnych i poszczególnych jej przedstawicieli w propagowaniu ateizmu⁴⁹, „demaskowały role Watykanu, religii katolickiej i duchowieństwa jako agenta amerykańskiego imperializmu w świecie i społeczeństwie radzieckim”⁵⁰

Władze zwierzchnie pełnomocnika Rds.KR w Kijowie, zaniepokojone liczbą nadsyłanych skarg i podań ze strony wiernych należących do parafii katolickich, prosiły nawet swego podwładnego o interwencję u władz partyjno-państwowych obwodu w celu nasilenia ideologicznego oddziaływania na tym terenie⁵¹

Niepokój władz centralnych w Moskwie miał swoją przyczynę w nasilającej się propagandzie antyradzieckiej. W ich ocenie audycje radiowe propagowane przez rozgłośnie zagraniczne szkodziły interesom ZSRR. W związku z tym RM ZSRR i KC KPZR zobowiązały Ministerstwo Łączności do przeciwdziałania rozgłoszom antyradzieckim. Analogiczne postanowienie wydały władze partyjno-państwowe Ukrainy. Zobowiązywały one władze obwodowe do przeciwdziałania tej propagandzie przez budowę rozgłosni radiowych w celu zagłuszania emisji programów emitowanych z zagranicy⁵² Władze obwodowe zostały wówczas zobowiązane do działania według następującego planu pracy⁵³:

Liczba ośrodków zagłuszających do:	Liczba ośrodków zagłuszających antyradzieckie audycje na terytorium obwodu w:				
	1 I 1954	1954	1955	1956	1957
4	6	13	20	23	34

⁴⁷ М. Гненний, *Релігійні забобони та їх шкода*, „Вінницька Правда”, 8 VIII 1954, s. 3.

⁴⁸ І. Кушнір, *Атеїстична пропаганда – важлива ділянка партійної роботи*, „Вінницька Правда”, 12 X 1954, s. 3; *Ширше розгортати науково-атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 7 VIII 1954, s. 2.

⁴⁹ М. Кирницький, *Недооцінюють науково-атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 22 X 1954, s. 3.

⁵⁰ І. Тюрін, *Про подолання релігійних пережитків у свідомості людей*, „Вінницька Правда” 31 VIII 1954, s. 3; М. Яковенко, *Релігія – ворог науки і прогресу*, „Вінницька Правда”, 15 X 1954, s. 2; Д. Похилевич, *Ватикан – агент американського імперіалізму*, „Вінницька Правда”, 9 X 1954, s. 3.

⁵¹ ДАВО, Р-2700, 19, 46, s. 49.

⁵² ДАВО, Р-2700, 7с, 355, s. 48-51. Jest to postanowienie RM USRR i KC KP Ukrainy z 7 IX 1954 r. Nr 1406-139сс.

⁵³ ДАВО, Р-2700, 7с, 355, s. 52.

Przed ideologicznym oddziaływaniem zagranicznych ośrodków burżuazyjnej propagandy na społeczeństwo radzieckie (szczególnie przez radio) ostrzegał również zastępca redaktora miesięcznika „Nauka i Religia” F. Oleszczuk⁵⁴. Podobne głosy obwieszczające takowe „zagrożenia” pojawiały się w prasie obwodowej wielokrotnie. Zawsze wzywały one obywateli do zachowania czujności⁵⁵.

Według sprawozdania pełnomocnika Rds.KR w 1955 r. władze obwodowe otrzymały konkretne wskazania dla rejonowych domów kultury, klubów, bibliotek celem zwiększenia skuteczności antyreligijnego oddziaływania poprzez prelekcje i artykuły prasowe. Z kolei obwodowe wydziały oświaty zobowiązały szkoły do prowadzenia propagandy antyreligijnej wśród dzieci i ich rodziców⁵⁶. Członkowie Towarzystwa Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej „Znania” z terenu obwodu wystąpili wówczas 867 razy z prelekcjami o tematyce ateistycznej⁵⁷. Następnego roku podczas III Zjazdu zobowiązali się „do walki z przeżytkami kapitalizmu w świadomości ludzi, zdecydowanego ujawniania reakcyjnej ideologii we wszystkich jej przejawach”⁵⁸.

Demonstracja wiary z udziałem około 300 osób w Czerniowcach⁵⁹, do jakiej doszło jeszcze tego samego roku, sprowokowała natychmiastowe działanie KO partii i RO, które zobowiązały obwodowy wydział kultury do wysłania tam swoich agitatorów⁶⁰. Jak napisał zastępca przewodniczącego RO J. Szewcow do zastępcy przewodniczącego RM Ukrainy M. Greczuchy, „w celu wzmocnienia pracy kulturalno-wychowawczej wśród społeczności rejonu, szczególnie wśród wierzących katolików, do wsi Czerniowce obwodowy wydział kultury oddelegował brygadę pracowników z zastępcą naczelnika wydziału kultury Olejnikiem na czele, w skład której weszli lektorzy, pracownicy domu twórczości ludowej, do rejonu skierowano brygadę z filharmonii obwodowej i obwodowego teatru lalek”⁶¹.

Dodatkowo propagowaniem ateizmu z urzędu od 1957 r. zajęły się na Ukrainie wszystkie wyższe uczelnie. Młodzież szkół średnich została objęta

⁵⁴ Ф. О л е щ у к, *Насуцні питання атеїстчної пропаганди*, „Вінницька Правда”, 11 IX 1959, s. 4.

⁵⁵ І. Р и ж і й, *Атеїзму – силу наступалну!*, „Вінницька Правда”, 16 XII 1964, s. 3.

⁵⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 1; П. П а н ч е н к о, *Рулігія в українському суспільстві*, [w:] *Україна друга половина ХХ століття. Нариси історії*, red. П. Панченко, Київ 1997, s. 206-208.

⁵⁷ *Важлива ділянка ідеологічної роботи*, „Вінницька Правда”, 10 IX 1956, s. 3.

⁵⁸ *Третій з їзд Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР*, „Вінницька Правда”, 7 IV 1956, s. 1. Na Ukrainie Towarzystwo „Znania” w 1956 r. liczyło 75 tys. członków.

⁵⁹ Czerniowce – wioska w rejonie mohylowsko-podolskim.

⁶⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 52, s. 26.

⁶¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 427, s. 187.

obowiązkowym 16-godzinnym kursem, dotyczącym podstaw ateizmu⁶² Kontrola za tymi zaleceniami dowodziła jednak niezrozumienia antyreligijnej pracy w organizacjach partyjnych. Dlatego Wydział Propagandy i Agitacji KC KP Ukrainy 3 sierpnia 1957 r. przygotował kolejną decyzję, mobilizującą członków partii do wzmożenia starań, przypominając, że sprawy religii „są jednym z ważniejszych zagadnień w pracy ideologicznej”⁶³ Podobnie władze zwierzchnie Rds.KR szczebla republikańskiego poprzez swoich pełnomocników w obwodach mobilizowały lokalne władze, wydziały kultury i oświaty, by te – poprzez podległe im instytucje i urzędy – szczególnie w okresie świąt stawały się propagatorami idei ateizmu⁶⁴ KR partii, odpowiedzialne za koordynowanie pracy lektorów-ateistów domagały się, by prelekcje o tematyce antyreligijnej odbywały się systematycznie, co tydzień w każdej wiosce⁶⁵ KO partii do pomocy w organizacji pracy antyreligijnej w rejonach delegował do nich swoich lektorów-ateistów⁶⁶ Dla nich też w sierpniu zorganizowano w stolicy obwodu seminarium. Także 30-31 sierpnia tego roku podobne seminarium dla kierowników Wydziałów Propagandy i Agitacji ze wszystkich rejonów obwodu odbyło się w Żmerynce. Zobowiązano wówczas pełnomocnika do podjęcia działań zmierzających do pociągnięcia do odpowiedzialności karnej ks. W. Darzyckiego⁶⁷, a w gazecie obwodowej zamieszczano publikacje, mające na celu podważenie jego autorytetu⁶⁸

O działaniach organizacji religijnych na terenie obwodu informował sekretarza KO partii kierujący Wydziałem Propagandy i Agitacji I. Gruszczenko. Mimo bowiem działań podejmowanych przez organizacje partyjne⁶⁹, w których w całym

⁶² В. Е л ю т и н, *Важное условие коммунистического воспитания*, „Наука и религия”, 2(1959), s. 4. Kurs omawiający podstawy ateizmu na wyższych uczelniach od 1959 r. miał obejmować minimum 24 godziny wykładowe. Pracowników naukowych katedry ateizmu naukowego na Uniwersytecie Kijowskim zobowiązano do opublikowania artykułów dotyczących ateizmu, wypracowania metodyki wykładu, koordynowania prac naukowych w zakresie historii i teorii ateizmu.

⁶³ В. В о й н а л о в и ч, *Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-Х – першої половини 60-Х років*, [w:] *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1997, s. 195.

⁶⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 56, s. 1-2, 4ab.

⁶⁵ М. Д о б р о в о л ь с ь к и й, *Активніше вести атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 13 IV 1957, s. 3.

⁶⁶ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 121.

⁶⁷ Tamże, s. 162. Niepokój władz partyjnych budziły masowe interwencje do różnych instancji, zob. s. 160-161.

⁶⁸ К. К р и ж а н і в с ь к и й, О. Д м и т р и ц ь к и й, *Якщо зняти маску святості...*, „Вінницька Правда”, 11 VI 1960, s. 2.

⁶⁹ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 7. W 1956 i 1957 r. w obwodzie zorganizowano cztery seminaria dla lektorów-ateistów, na których recenzowano ateistyczne wystąpienia, prowadzono narady metodyczne.

obwodzie pracowało 5400 propagandystów⁷⁰ Antyreligijnych wystąpień było niewiele, lektorzy byli niedostatecznie przygotowani do swojej misji. Natomiast coraz aktywniej działały organizacje religijne, domagające się poprzez swoich przedstawicieli respektowania praw obywatelskich⁷¹ Podobne w treści sprawozdanie 20 marca 1958 r. złożył władzom partyjno-państwowym obwodu sekretarz Towarzystwa „Znania” Według niego agitacja prowadzona była „w domach kultury, wioskach, przedsiębiorstwach wszystkich rejonów obwodu” Wygłaszano odczyty, urządzano wieczory tematyczne, połączone z wystawami literatury ateistycznej, wyświetlano filmy popularnonaukowe. Sekcja nauk filozoficzno-ateistycznych występowała z odczytami w radiu obwodowym. Dla 200 lektorów-ateistów pochodzących z wiosek zorganizowano w obwodzie seminarium i na podstawie materiałów z „życia obwodu” opracowano dla nich dwie broszury o tematyce antyreligijnej. Efektem tych działań było wygłoszenie w 1956 r. 980 odczytów na tematy ateistyczne, w 1957 r. – 3879 i za 2 miesiące 1958 r. przeczytano 1286 lekcji. W najbliższym czasie miano jeszcze dla 1000 lektorów-ateistów z wiosek zorganizować seminarium z udziałem specjalistów z Moskwy i Kijowa⁷²

Niemniej działania te spotkały się z surową oceną pełnomocnika, który napisał, że „odczyty na tematy naukowo-ateistyczne nie uwzględniały miejscowych uwarunkowań, prowadzone były abstrakcyjnie, powierzchownie, bez uwzględnienia wieku audytorium i charakteru organizacji religijnych znajdujących się na danym terenie”⁷³ W sprawozdaniu przesłanym do władz zwierzchnich w Moskwie i Kijowie stwierdził: „Wśród katolików wiara jeszcze silna, szczególnie w miejscowościach, gdzie niewłaściwie oddziałują na nich, zwłaszcza na dzieci i młodzież, gdzie rzadko lub wcale nie prowadzi się antykatolickich prelekcji”⁷⁴ Zarzuty te pełnomocnik adresował również do siebie, sam bowiem brał udział w organizowaniu i prowadzeniu seminariów dla lektorów-ateistów, propagandystów, sekretarzy KR partii, członków Towarzystwa „Znania” i ateistów miasta Winnicy. Według sprawozdania, jakie składał przełożonym, odczytów o problematyce ateistycznej w 1958 r. było ponad 7 tys.⁷⁵ Prelekcje odbywały się m.in. w kołchozach, przedsiębiorstwach, fabrykach

⁷⁰ *Ростити кадри пропагандистів*, „Вінницька Правда”, 26 I 1958, s. 1.

⁷¹ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 6-15.

⁷² ДАВО, П-136, 47, 311, s. 14-17.

⁷³ Тамże, s. 21.

⁷⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 57, s. 80; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 132.

⁷⁵ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 39; ДАВО, Р-2700, 19, 57, s. 53. W sprawozdaniu za 1959 r. pełnomocnik podaje liczbę 8200 wygłoszonych odczytów w 1958 r.; ДАВО, П-136, 50, 221, s. 19.

i instytucjach całego obwodu⁷⁶ Mimo to antykatolickie oddziaływanie było niedostateczne. W latach 1958-1959 prelekcji antykatolickich było niewiele. W większości wiosek, gdzie mieszkali katolicy, nawet w ogóle się nie odbywały, np. „w 1958 r. rejonie czerniowieckim⁷⁷ odbyło się o 257 prelekcji o tematyce ateistycznej, ale ani jednej o tematyce antykatolickiej⁷⁸”, co szczególnie niepokoiło pełnomocnika. Stąd też pracownicy służby bezpieczeństwa ocenili nieprzychylnie działalność antykatolicką organizacji partyjno-państwowych w obwodzie. W raporcie z 30 czerwca 1958 r. stwierdzili, że „organizacje partyjno-państwowe wśród katolików, a także młodzieży słabo prowadziły prace zmierzające do oderwania ich od katolicyzmu⁷⁹”

W czerwcu 1958 r. z inicjatywy pełnomocnika Rady odpowiedzialnego za sprawę Cerkwi prawosławnej problemem propagandy naukowo-ateistycznej zajmowali się również redaktorzy czasopism obwodowych i rejonowych⁸⁰ Dziennikarz „Winnickiej Prawdy” przyznał w następnym roku, że „w ostatnim czasie w prasie publikuje się więcej artykułów o tematyce ateistycznej⁸¹” Prezentowano w nich przede wszystkim publiczne „spowiedzi” kapłanów prawosławnych⁸², adwentystów dnia siódmego⁸³, w przekonaniu dziennikarzy odsłaniających „prawdę o religii” W takim samym charakterze występowali i ludzie świeccy⁸⁴

Escalacja kampanii antyreligijnej⁸⁵ uwidoczniła się na listopadowym Plenum KC w 1958 r. podczas wystąpienia N. S. Chruszczowa⁸⁶ Chociaż już w październiku Wydział Propagandy i Agitacji KC KPZR rozesłał organizacjom partyjnym obwodu informacje o małej skuteczności oddziaływania propagandy

⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 28.

⁷⁷ Tamże, s. 69; ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 106. Na rzecz ateizacji w tym rejonie pracowało 28 klubów, 5 domów kultury, 23 biblioteki obsługujące 14 tys. czytelników, 5 uniwersytetów kultury. Mimo to KR partii w postanowieniu z 12 VI 1959 r. uznał dotychczasowe działania za niewystarczające.

⁷⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 69.

⁷⁹ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 103.

⁸⁰ Tamże, s. 60.

⁸¹ М. М и х а й л о в, *Проти релігійних забобонів*, „Вінницька Правда”, 25 VIII 1959, s. 3.

⁸² П. Д а р м а н с ь к и й, *Чому я порвав з релігією. Розповідь колишнього священика, кандидата богослов'я*, „Вінницька Правда”, 4 III 1958, s. 3.

⁸³ О. М і р і у к а, *Чому я порвав з релігією*, „Вінницька Правда”, 9 VII 1960, s. 3.

⁸⁴ С. К у д и н с ь к а, *Чому я перестала вірити в бога*, „Вінницька Правда”, 26 X 1958, s. 4.

⁸⁵ Р о о д, *Рим*, s. 104-105. Zdaniem autora eskalacja propagandy ateistycznej w 1958 r. ujawniła się po opublikowaniu artykułu w czasopiśmie „Коммунист” Рог. *Dokument – 168*; „Усилить научно-атеистическую пропаганду” (1958), [w:] *Русская Православная*, кн. 2, s. 17-19.

⁸⁶ Ж у к о в с ь к и й, *Сучасний стан*, s. 44-45; Р о о д, *Рим*, s. 146.

ateistycznej⁸⁷, „w listopadzie 1958 r. sekretariat KO KP Ukrainy potwierdził, że organizacje partyjne, państwowe i związki zawodowe wykonały prace wynikające z postanowienia KC KPZR z 10 listopada 1954 r. *O pomyłkach w przeprowadzaniu propagandy naukowo-ateistycznej wśród społeczeństwa*. W kołchozach, przedsiębiorstwach i instytucjach obwodu ożywiono naukowo-ateistyczną propagandę” W celu podwyższenia kwalifikacji lektorów KO partii w 1958 r. zorganizował siedem seminariów, w których brało udział ponad 700 lektorów-ateistów ze wszystkich rejonów obwodu⁸⁸

Rolę i odpowiedzialność organizacji partyjnych i państwowych w szerzeniu propagandy ateistycznej podkreślił Chruszczow także podczas XXI Zjazdu KPZR. Urzeczywistnienie komunistycznego sposobu wychowania, „wyzwolenie dorastającego pokolenia spod wpływu obcej ideologii”, także religijnej, widział on w powołaniu szkół-internatów⁸⁹

Specjalnym postanowieniem z 17 kwietnia 1959 r. Prezydium Akademii Nauk ZSRR zaktywizowało swoich członków do działań na rzecz ateizmu. Na mocy porozumienia z 9 października tego roku wzmocnili oni szeregi Towarzystwa Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej „Znanie”⁹⁰ w celu opracowania metod i sposobów zwalczania religijności wśród społeczeństwa⁹¹ Podczas narady w Kijowie w połowie następnego roku odpowiedzialna za działalność Towarzystwa „Znanie” na Ukrainie A. Kucharenko oznajmiła: „[...] w ciągu pięciu miesięcy bieżącego roku w szeregi Towarzystwa przyjęto ponad 25 tys. osób, w przedsiębiorstwach, na uczelniach i w innych instytucjach powołano ponad 500 nowych grup, zorganizowano więcej niż 1400 nowych sekcji przy urzędach obwodowych, miejskich i rejonowych. Wiele uwagi poświęcono zaangażowaniu w działalność Towarzystwa przedstawicieli różnych organizacji. Teraz pracuje w nim 186 akademików i członków korespondentów A[kademii] N[auk] USRR, ponad 1000 profesorów i doktorów, blisko 7 tys. kandydatów i docentów, ponad 100 tys. nauczycieli, bardzo wielu inżynierów, konstruktorów, pracowników medycyny, specjalistów rolniczych”⁹²

⁸⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 22-23.

⁸⁸ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 39.

⁸⁹ *Позачерговий XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Продовження доповіді товариша М. С. Хрущова*, „Вінницька Правда”, 28 I 1959, s. 5.

⁹⁰ И. Ц а м е р я н, *Пропаганда атеизма – наше общее дело*, „Наука и религия”, 1(1960), s. 82-83. Pracowników naukowych instytutów filozofii, historii i etnografii Akademii Nauk ZSRR zobowiązano wówczas do wypracowywania nowych form i metod w propagowaniu ateizmu naukowego.

⁹¹ Ф. О л е щ у к, *Что такое атеизм*, „Наука и религия”, 8(1960), s. 41.

⁹² *Лекційну пропаганду – на рівень завдань комуністичного будівництва*, „Вінницька Правда”, 26 VI 1960, s. 1.

Władze lokalne nie zawsze widziały potrzebę współdziałania w propagowaniu ateizmu. W 9-miesięcznym kursie przygotowującym kierowników klubów wzięło udział tylko 100 uczestników zamiast 290, jak zaplanowano. Kolejna decyzja Rady Obwodowej miała usunąć powyższe uchyczenia⁹³. W odpowiedzi na decyzję Plenum KC KP Ukrainy z 21-22 maja 1959 r. w sprawie zadań organizacji partyjnych w pracy ideologicznej wśród robotników⁹⁴ pełnomocnik Rds.KR podjął cały szereg działań⁹⁵. Dla zapoznania się z sytuacją religijną w terenie władze obwodowe do jednego z rejonów wydelegowały nawet „kompetentną brygadę”. Wyniki jej prac miały stanowić źródło informacji i podstawę działań organizacji partyjno-państwowych⁹⁶. We wrześniu 1959 r. władze zwierzchnie w Kijowie rozesłały wszystkim pełnomocnikom w obwodach pismo, w którym domagały się informacji na temat: w jakich rejonach pracują lektoria, domy ateisty, organizowane są wystawy ateistyczne; jaka jest tematyka prelekcji, jak wygląda zaangażowanie ludzi w propagowanie ateizmu i stopień ideologicznego oddziaływania na lokalne społeczności; kto zerwał więź z religią i opublikował o tym artykuł w miejscowej prasie⁹⁷. Według relacji przedstawionej na łamach gazety obwodowej działacze partyjni propagowali ateizm na fermach i polach kołchozowych, a wieczorami „szli do ludzi, u których w mieszkaniach wisiały jeszcze ikony”⁹⁸. W grudniu 1959 r. na zebraniu KO KP Ukrainy z udziałem przedstawicieli KR partii omówiono zasady ateistycznego i antyreligijnego oddziaływania na społeczeństwo. Potwierdzono przeprowadzenie 9545 prelekcji o tematyce antyreligijnej⁹⁹. Zdaniem pełnomocnika „zaważyły one na frekwencji podczas liturgii w kościołach”¹⁰⁰.

Towarzystwo Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej „Znania” jako współodpowiedzialne za propagowanie ideologii ateistycznej od 1959 r. poprzez miesięcznik „Nauka i Religia” starało się wyposażyć swoich członków w podręcznik metodologiczny. Przede wszystkim jednak starano się oddziaływać na

⁹³ ДАВО, Р-151, 9, 980, s. 4-5.

⁹⁴ *Завдання партійних організацій України по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих. Постанова Пленуму Центрального Комітету КП України, „Вінницька Правда”, 22 V 1959, s. 1.*

⁹⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 98-100. Pełnomocnik zobowiązał się m.in. przy współpracy władz partyjno-państwowych do ograniczenia działalności organizacji religijnych (zarejestrowanych i niezarejestrowanych) i okazania pomocy w prowadzeniu propagandy ateistycznej.

⁹⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 70.

⁹⁷ Tamże, s. 71.

⁹⁸ М. Ч о р н и й, *Люд робочий церкви не хоче*, „Вінницька Правда”, 29 IX 1959, s. 3; Ф. Т а р а с е н к о, *Про наших бесідників – атеїстів*, „Вінницька Правда”, 13 XI 1959, s. 3.

⁹⁹ ДАВО, П-136, 50, 221, s. 19.

¹⁰⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 494, s. 6.

czytelników, szczególnie wierzących, „dowodami nauki, by pomóc im stać się ateistami”¹⁰¹ W tym też czasie zaczął się ukazywać w Kijowie miesięcznik „Wojowniczy Ateista”¹⁰² W obwodzie winnickim Towarzystwo liczyło 10 400 członków, zorganizowanych w ponad 800 grupach¹⁰³

Do szerzenia propagandy ateistycznej angażowano wówczas także twórców kultury. Ich dzieła, zdaniem metodyka z obwodowego domu twórczości, powinny być wykorzystywane jako „narzędzia naukowo-ateistycznej propagandy w klubach, budynkach i parkach kultury, kino-teatrach, bibliotekach i instytucjach społecznych”¹⁰⁴ Jedną z form ateistycznego oddziaływania na ludzi wierzących były sądy społeczne – zebrania, na których ocenie społecznej poddawano ich działalność religijną¹⁰⁵

Dnia 9 stycznia 1960 r. Prezydium KC KPZR specjalnym rozporządzeniem nakazało nasilenie propagandy antyreligijnej¹⁰⁶ Zdaniem przewodniczącego Rds.KR w rozporządzeniu tym chodziło o „wzmoczenie walki z religią poprzez propagandę ateistyczną”¹⁰⁷ W związku z tym organizacje komsomolskie we wszystkich rejonach obwodu przystąpiły bardziej zdecydowanie do wykorzystywania nowych form ateistycznego wychowania. Szczególną uwagę zwrócono na przygotowanie doświadczonych kadr lektorów-ateistów¹⁰⁸ W tym czasie w 22 rejonach obwodu w niektórych wioskach działały już szkoły i seminaria lektorów-ateistów. W szkołach średnich i wyższych prowadzono zajęcia fakultatywne, na których uczniowie i studenci zdobywali kwalifikację do prowadzenia propagandy naukowo-ateistycznej. W wioskach obwodu, gdzie działały organizacje religijne, z inicjatywy organizacji komsomolskich grupy młodych ateistów powołały kółka ateistów¹⁰⁹ Dla studentów Instytutu Pedagogicznego i Instytutu Medycznego zorganizowano prawie 1000 odczytów. Swój wkład w ateistyczne

¹⁰¹ О л е щ у к, *Насущні питання*, s. 4.

¹⁰² *Журналісти обговорюють проблеми атеїзму*, „Наука и религия”, 5(1963), s. 3.

¹⁰³ *Високе покликання лектора*, „Вінницька Правда”, 12 XII 1959, s. 1.

¹⁰⁴ М. Р о й з е н, *Образотворче мистецтво – на службу антирелігійній пропаганді*, „Вінницька Правда”, 28 III 1959, s. 3; R. D z w o n k o w s k i, *Комунізм в ЗСРСР а зміст релігійну, творення псевдорелігії*, [w:] *Виховання чоловіка отwartego. Rola „Змыслу релігійного” Луїгі Гіуссаніго в kształtowaniu osoby*, red. A. Rynio, Kielce 2001, s. 173-174.

¹⁰⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 81.

¹⁰⁶ Ј а г с о, *Kalendarium*, s. 81.

¹⁰⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 28.

¹⁰⁸ *Лекційну пропаганду – на рівень завдань комуністичного будівництва*, „Вінницька Правда”, 26 VI 1960, s. 1. W ramach Towarzystwa „Znania” na Ukrainie w 1960 r. pracowało 186 pracowników AN USRR, ponad 1000 profesorów i doktorów nauk, blisko 7 tys. kandydatów i docentów, ponad 100 tys. nauczycieli, wielu inżynierów, konstruktorów, pracowników służby zdrowia itp.

¹⁰⁹ П. Г л у х а н ю к, *У П'ятківці атеїсти войовничі*, „Вінницька Правда”, 27 V 1962, s. 3.

wychowanie młodzieży wniosły instytucje kulturalno-oświatowe i organizacje komsomolskie obwodu. Prowadzono wieczory antyreligijne z zakresu pytań i odpowiedzi¹¹⁰, konferencje, sądy koleżeńskie. W większości bibliotek obwodu utworzono kącki lub pokoje ateisty¹¹¹. W rejonie chmielnickim np. zorganizowano przy domu kultury „ruchomy budynek ateisty”, w którym pracowało dziewięć osób w sekcjach: „cuda bez cudów”, naukowo-przyrodniczej, literackiej, lektorskiej i gabinecie eksperymentów chemicznych. Z inicjatywy organizacji komsomolskich w wielu rejonach zniszczono krzyże przydrożne¹¹². W celu objęcia oddziaływaniem antyreligijnym wszystkich mieszkańców i instytucji w wielu miejscowościach organizowano Dzień Ateisty¹¹³. Pracownicy kołchozów obszukiwali domy ludzi wierzących, wyłączając literaturę religijną¹¹⁴. Propagandę ateistyczną nasilano szczególnie tam, gdzie zamierzano zamknąć budynki kultu, np. w Skarżyncach¹¹⁵. Gazeta obwodowa „Winnicka Prawda” w 1960 r. zamieściła 15 artykułów antyreligijnych¹¹⁶, które w jawny sposób nawoływały do otwartej i zdecydowanej walki z zabobonami religijnymi¹¹⁷. Według pełnomocnika Rds.KR na terenie obwodu wzrosło oddziaływanie antyreligijne wśród katolików, szczególnie wśród dzieci i młodzieży¹¹⁸. Do propagandy ateistycznej włączono młodzież z dziesiątych klas¹¹⁹ i studentów¹²⁰. Swoją rolę w prowadzeniu działalności antyreligijnej miała lokalna prasa i radio¹²¹. W celu wykonania postanowienia KC KP Ukrainy z 19 marca 1960 r. pełnomocników w obwodach zobowiązano do przeanalizowania publikacji antyreligijnych w ga-

¹¹⁰ W wieczorze pytań i odpowiedzi: „Bez Boga – jasna droga” w Szarogrodzie brało udział blisko 500 chłopców i dziewcząt z Gibaliwki, Swobody Szarogrodzkiej, Szostakiwki i Kozliwki. Udzielano odpowiedzi na temat: „Jak zrodziła się wiara w Boga”, „O pochodzeniu katolicyzmu”, „Dlaczego istnieje wiele religii”

¹¹¹ М. М и р о н е н к о, *Атеїстична робота не терпить шаблону*, „Вінницька Правда”, 12 VIII 1960, s. 3.

¹¹² Zniszczenie krzyży przydrożnych miało miejsce w rejonach: szarogrodzkim, czeczelnickim, ułaniwskim, koziatyńskim, chmielnickim i in. Por. N o w a k, *Przemilczane zbrodnie*, s. 161.

¹¹³ Г л у х а н ю к, *У П'ятківці атеїсти*, s. 3.

¹¹⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 1607, s. 47.

¹¹⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 1750, s. 43.

¹¹⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 16. W 15 artykułach omawiało organizacje religijne obwodu, natomiast w pięciu wyrzeczenie się wiary.

¹¹⁷ *За бойову атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 25 VI 1960, s. 1: „Poglądom religijnym trzeba ogłosić prawdziwą wojnę”

¹¹⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 67. W Szarogrodzie, Chmielniku, Barze, Żmerynce występowało z prelekcjami, organizowano wieczory pytań i odpowiedzi.

¹¹⁹ Г л у х а н ю к, *У П'ятківці атеїсти*, s. 3.

¹²⁰ *Ідеолгічній роботі – повсякденну увагу*, „Вінницька Правда” 21 V 1960, s. 3.

¹²¹ ДАВО, П-136, 49, 197, s. 3-10.

zetach obwodowych i rejonowych¹²² W swoim wystąpieniu przewodniczący Rds.KR A. Puzin stwierdził, że „administracyjne sposoby walki, jak wiadomo, nie czynią wierzących ateistami i nie obniżają ich religijnej aktywności. [...] W celu oderwania wierzących [...] uczy KC KPZR, główna uwaga powinna być skierowana na działania o charakterze wychowawczym. Na równi powinny być prowadzone (prelekcje, wykłady, wieczory antyreligijne itp., niezbędne jest też korzystanie ze sprawdzonej już metody indywidualnej pracy z ludźmi”¹²³ W instruktażach zalecano wykorzystywanie „pytań i odpowiedzi” publikowanych w czasopiśmie „Nauka i Religia”¹²⁴ Według przewodniczącego Rady „KC KPZR w swoich postanowieniach dał wyczerpujące wskazówki, jak należy prowadzić walkę z religią we współczesnych warunkach. [...] W propagandzie ateistycznej należy w pełni wykorzystać wszystkie środki ideologicznego oddziaływania na masy – prasę, kino, radio, telewizję, instytucje kulturalno-oświatowe, [...] uwzględniając stopień przygotowania, narodowościowe uwarunkowania i wątpliwości robotników”¹²⁵ Istota problemu jego zdaniem polegała na tym, że „w organizacjach partyjno-państwowych i społecznych byli ludzie, którzy nie dostrzegali reakcyjnej roli religii i Kościoła we współczesnych uwarunkowaniach. Jeżeli zatem ateści nie znajdowali przekonujących dowodów szkodliwości religii i Kościoła [...], co mówić o ludziach wierzących”¹²⁶

W prowadzenie systematycznej działalności antyreligijnej w obwodzie zaangażowanych było 67 tys. ateistów, lektorów, propagandystów, którzy do lipca 1960 r. zorganizowali ponad 7 tys. prelekcji o tematyce ateistycznej¹²⁷ Mimo to podczas kwietniowego Plenum KC KP Ukrainy władze obwodowe skrytykowano za niedostateczne działania na rzecz ateizacji, bowiem jeszcze w 136 miejscowościach obwodu¹²⁸ brakowało klubów, które by ją prowadziły. Jako zadanie na przyszłość polecono „rozszerzenie nauczania filozofii, ateizmu naukowego i staranne przygotowanie kadry wyspecjalizowanych ateistów”¹²⁹

¹²² ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 17. Publikacje dotyczyły działalności organizacji religijnych i duchowieństwa, grup nielegalnie działających i ich przywódców.

¹²³ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 28.

¹²⁴ Тамże, s. 19. Tym razem zalecano wykorzystać pismo „Наука и религия”, 5(1960), s. 83-87.

¹²⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 36.

¹²⁶ Тамże, s. 38.

¹²⁷ М. Чернецький, *Удосконалювати атеїстичну пропаганду*, „Вінницька Правда”, 23 VII 1960, s. 2. W 1959 r. odbyło się 10 tys. prelekcji o tematyce ateistycznej.

¹²⁸ Na rzecz propagowania ateizmu w 1954 r. pracowały na terenie obwodu 1682 kluby wiejskie i kołchozowe, 44 rejonowe domy kultury. Zob. *Поліпшити роботу культурно-освітніх закладів на селі*, „Вінницька Правда”, 1 XII 1954, s. 3.

¹²⁹ *Ідеологічну роботу – на рівень сучасних завдань*, „Вінницька Правда”, 25 V 1960, s. 2.

Komitet obwodowy partii poprzez swojego przedstawiciela, któremu od lipca 1958 r. podporządkowany był pełnomocnik Rds.KR w obwodzie, koordynował działania antyreligijne. W grudniu 1960 r. np. w związku ze zbliżającymi się świętami nakazał on pełnomocnikowi zwołanie zebrania komisji współdziałania w celu opracowania form pracy antyreligijnej i propagandy ateistycznej¹³⁰ Taka komisja współdziałania w rejonie berszadzkiem przygotowywała m.in. wieczory ateistyczne¹³¹ Zadaniem pełnomocnika w tym czasie było nawiązanie ścisłej współpracy z rejonowymi przedstawicielami Towarzystwa Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej z ich ateistycznymi sekcjami w celu wzajemnego przekazywania informacji o sytuacji religijnej w regionie. Ponadto w gazetach i przez radio miał on upowszechniać korzystne dla antyreligijnej propagandy materiały kompromitujące duchowieństwo i organizacje religijne¹³² Dla zapoznania się ze stanem propagandy ateistycznej i antyreligijnej w poszczególnych klubach, domach kultury, grupach lektorskich i wśród komsomolców KO i RO partii delegowały pełnomocnika do częstych wyjazdów służbowych¹³³ Zdaniem ideologów KC KP Ukrainy pełnomocnik Rds.KR miał być „wysoko kwalifikowanym konsultantem organów partyjnych w sprawie organizowania walki przeciw ideologii religijnej”¹³⁴ Współpraca pełnomocnika z redakcjami lokalnych gazet, oddziałami propagandy i agitacji komitetów partyjnych w rejonach „owocowała” w 1961 r. licznymi artykułami o tematyce antyreligijnej oraz wieczorami ateistycznymi¹³⁵

Podczas spotkania pełnomocników Rady w Moskwie jej przewodniczący stwierdził: „Święte miejsce puste nie bywa. Tam, gdzie nie pracujemy my, pracują sekciarze. Oni werbują wśród tych kręgów społecznych, których nie obejmuje nasza praca kulturalno-oświatowa”¹³⁶ Stąd decyzje RM ZSRR z 16 marca 1961 r. podjęte wobec organizacji religijnych już w maju władze obwodowe przekazały do realizacji w poszczególnych rejonach obwodu, a w czerwcu tego roku zorganizowano seminarium dla 150 osób: przewodniczących i członków komisji współdziałania, odpowiedzialnych za propagowanie ateizmu i kontrolowanie organizacji religijnych. Takie seminaria z udziałem przedstawicieli władz centralnych Ukrainy organizowano tego roku niemal każdego miesiąca. KO partii udzielał wskazań KR, zalecając, by oddziaływanie ideologiczne obejmowało

¹³⁰ ДАВО, P-2700, 19, 62, s. 77.

¹³¹ ДАВО, P-2700, 6, 1745, s. 147; ДАВО, П-136, 49, 197, s. 14.

¹³² ДАВО, P-2700, 19, 64, s. 9-13.

¹³³ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 16.

¹³⁴ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 18, 21.

¹³⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 3; ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 4.

¹³⁶ ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 65.

lokalne społeczności, gdzie zamierzano zamykać budynki kultu. Ponadto do komitetów parafialnych z inicjatywy władz lokalnych włączano osoby, poprzez które władze mogłyby realizować „linię partii” w stosunku do religii¹³⁷

W sprawozdaniu za 1961 r. pełnomocnik konstatawał: „W obwodzie odbyły się dziesiątki tysięcy prelekcji. Jakością tych wystąpień, ich skutecznością, tym się interesuje mało kto. Np. w katolicyzmie, który jest szczególnie wpływowy w rejonach: szarogrodzkim, barskim, żmeryńskim, murowanokuryłowieckim, nie czyta się według wyznania, tylko ogólnie na antyreligijne tematy, a to tak, jakby w ogóle nie czytać”¹³⁸ Pełnomocnik w tym czasie przekształcił swój gabinet w punkt konsultacyjny dla lektorów-ateistów, sekretarzy KR, pedagogów. W działalności tej był on wspomagany przez Wydział Propagandy i Agitacji KO partii i władze centralne Ukrainy.

W 1961 r. w wielu zakładach pracy obwodu zorganizowano grupy antyreligijne, wydawano gazety, prowadzono indywidualne rozmowy z robotnikami. Swój udział w propagandzie ateistycznej miało również radio obwodowe. W każdy wtorek o godzinie 18.45 nadawane były programy o charakterze antyreligijnym¹³⁹ Organizacje komsomolskie zorganizowały ponad 2 tys. Prelekcji. Na łamach gazety „Leninowskie Plemię” dzieliły się one antyreligijnym doświadczeniem, zamieszczały informacje o najnowszej literaturze ateistycznej, „świadczenia – publiczne spowiedzi” osób, które zerwały więź z Bogiem¹⁴⁰ Jedną z form propagandy ateistycznej były odczyty-koncerty, organizowane przez lektorium literacko-muzyczne obwodowej filharmonii. Z programem *Sztuka przeciw religii* występowało w wielu miastach i wioskach obwodu¹⁴¹

Dość powszechnie szafowanym argumentem na rzecz propagandy ateistycznej był wówczas lot kosmiczny Jurija Gagarina¹⁴² W przekonaniu agitatorów ateistycznych stawał on pod znakiem zapytania „nie tylko poszczególne dogmaty religijne, ale i cały chrześcijański światopogląd” Takie stanowisko ich zdaniem potwierdzała również wypowiedź spikera Radia Watykańskiego¹⁴³

¹³⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 52-58.

¹³⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 29.

¹³⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 65, s. 15-18; ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 17. W audycjach radiowych omawiano następujące tematy: „Człowiek – twórca swojego losu”, „Komunistyczny kodeks człowieka – twórcy i niewolnika religii”, „Religia – przyjaciel czy wróg kobiety”, „Dlaczego muzyka jest wykorzystywana w kościele”, „W jaki sposób mistyczne obrzędy skracają życie człowieka”

¹⁴⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 65, s. 16.

¹⁴¹ *Атеїзм повинен бути войовничим*, „Вінницька Правда”, 4 IV 1961, s. 1.

¹⁴² И. К р ы в е л е в, *Могли ли космонакты видеть Бога?* „Наука и религия”, 1(1963), s. 50-53.

¹⁴³ Н. М а ц а т о в, *Для Бога місця не залишилось...*, „Вінницька Правда” 3 VI 1961, s. 3. „Rozwój techniki, jaki urzeczywistniany jest ludzkimi rękoma, kryje w sobie ogromne zagrożenia.

Zastępca przewodniczącego RR w Kalinówce, składając sprawozdanie do władz obwodowych o sposobie wykonania rozporządzeń, napisał: „znacznie wzmożono propagandę ateistyczną [...], wykorzystano wszystkie formy i metody pracy masowo-politycznej i kulturalno-oświatowej: prelekcje, indywidualne rozmowy z wierzącymi, wieczory tematyczne, wystawy ilustrowane, kiermasze książkowe, kąciki ateisty, filmy o tematyce ateistycznej i popularnonaukowej *Cudowna, Chmury nad Borskiem*, które obejrzeni w ustalonym porządku wszyscy uczniowie ze wszystkich szkół rejonu, a także inne [...], miały wielki wpływ na widzów, jeśli chodzi o ich przekonania o bezsensowności wierzeń religijnych. Filmy te obejrzało ponad 30 tys. widzów. Wielką rolę odegrało wystawienie utworów dramatycznych, «ujawniających» istotę religii, np. *Siła nieczysta*, [...], w zakładach kulturalno-oświatowych rejonu zainicjowano istnienie 45 kącików ateisty, 28 wystaw ilustrowanych *Nauka i religia*, 67 wystaw książkowych, odbyły się 364 prelekcje, przeprowadzono 544 dyskusje na tematy antyreligijne, 18 wieczorów tematycznych i wiele innych przedsięwzięć. Działania te pomogły wielu osobom uświadomić sobie «reakcyjną» istotę religii, [...] odrzucić ją i wejść na «właściwą» drogę w życiu”¹⁴⁴ Także działania RR w Mohylewie Podolskim w propagowaniu propagandy antyreligijnej umożliwiły „zamknięcie 5 budynków kultu i jednej «sekty»”¹⁴⁵ Każde wydarzenie religijne stawiało wówczas w stan gotowości instytucje wyznaczone do ich zwalczania – prasę, radio, wydziały kultury, komisje współdziałania¹⁴⁶

Pełnomocnik Rds.KR, podsumowując działalność organizacji partyjnych, państwowych, komsomolskich i społecznych na rzecz propagandy antyreligijnej wśród katolików, stwierdził w maju 1962 r. znaczne obniżenie aktywności religijnej we wszystkich parafiach katolickich obwodu, z wyjątkiem parafii szarogrodzkiej. W związku z taką sytuacją zalecił zmieniać metody propagandy antyreligijnej wśród katolików jako podstawowego środka walki z „religijnymi przeżytkami, aż do ich unicestwienia” Poprzez indywidualną pracę z kapłanami chciał uczynić ich samych narzędziem ograniczenia wzrostu aktywności Kościoła katolickiego¹⁴⁷ Zdaniem pełnomocnika w samej Winnicy propaganda ateistyczna

Człowiek może sobie pomyśleć, że to on jest stwórcą, że wszystko na ziemi stworzone jest jego rękoma, że to sprawa rozumu i rąk. Ale człowiek nie jest stwórcą, on tylko odkrywa to, co dla niego dostępne i na co wskazuje mu Pan Bóg. Postęp techniczny powinien skłonić ludzi do tego, by padali na kolana i z jeszcze większą wiarą modlili się do Boga”

¹⁴⁴ ДАВО, P-2700, 6, 1745, s. 284-286. Relacje podobnej treści napływały do RO w Winnicy ze wszystkich rejonów jako odpowiedź na wcześniejsze decyzje RO.

¹⁴⁵ ДАВО, P-2700, 6, 1745, s. 295.

¹⁴⁶ ДАВО, P-2700, 6, 1880, s. 21-22.

¹⁴⁷ ДАВО, P-2700, 19, 65, s. 53.

była źle zorganizowana, miała charakter sporadyczny, brakowało lektorów-ateistów¹⁴⁸, a miejscowa gazeta „Winnicka Prawda” opublikowała tylko dziewięć artykułów o charakterze ateistycznym¹⁴⁹. W porównaniu do 1959 r. o 7 tys. zmniejszyła się liczba prelekcji, wzrosła jednak w tym samym czasie o 100 liczba oddziałów Towarzystwa „Znania” na terenie obwodu¹⁵⁰. Udział członków Towarzystwa w propagowaniu zasad komunistycznego budownictwa na terenie obwodu wynosił ponad 90%¹⁵¹. Często wśród działaczy organizacji zajmujących się ateizacją pojawiały się opinie, że „ludzi w podeszłym wieku trudno resocjalizować”¹⁵². Zdaniem pełnomocnika skuteczność oddziaływania dostrzeżono w rejonie hajsyńskim¹⁵³. Wielu komunistów poprzez redakcje czasopism wspierających propagandystów ateizmu domagało się konkretnych działań zmierzających do pociągnięcia do odpowiedzialności karnej lub pozbawienia prawa stałego zameldowania osób naruszających prawo o kultach¹⁵⁴. O tego typu działaniach wspomina przewodniczący rady winnickiego miejskiego budynku ateizmu I. Kolesnyk¹⁵⁵. Mimo to sprawozdanie za 1962 r. zawierało taką ocenę: „[...] z roku na rok w obwodzie polepsza się propaganda antyreligijna. [...] przybrała ona różne formy. Prawie we wszystkich miejscach zamieszkania na terenie obwodu prowadzone są odczyty o tematyce antyreligijnej, organizowane są wieczory tematyczne, domy ateistów”¹⁵⁶. Komitety rejonowe partii podjęły decyzje o wzmożeniu propagandy ateistycznej wśród społeczności lokalnych i w szkołach. Szczególna uwaga zwrócona została na te miejscowości, w których działały organizacje religijne, „gdzie zamierzano zamknięcie budynków kultu”¹⁵⁷. Opracowaniem planów zamknięcia budynków kultu zajmowały się miejscowe

¹⁴⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 11.

¹⁴⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 16.

¹⁵⁰ Рог. *Високе покликання лектора*, „Вінницька Правда” 12 XII 1959, s. 1.

¹⁵¹ П. П а в л е н к о, *Дорожити честю лектора*, „Вінницька Правда”, 21 IX 1962, s. 3.

¹⁵² ДАВО, Р-2700, 7с, 553, s. 14.

¹⁵³ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 10.

¹⁵⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 2111, s. 127-128.

¹⁵⁵ І. К о л е с н и к, *Виховувати, а не ображати*, „Вінницька Правда” 16 I 1964, s. 3.

Zdaniem autora działania przedstawicieli władz w propagowaniu ateizmu często były nieodpowiedzialne. Np. sędzia podczas procesu sądowego powiedział: „Wierzyć w Boga, ludzie dobrzy, wy możecie, ale chodzenie do budynku modlitewnego prawem zabronione”. W innym wypadku przytoczył opinię kierownika zakładu pracy, który w ten sposób wypowiadał się o sposobie walki z religią: „Kiedyś bywało: idzie babka do cerkwi, a my ją – ośmiesziliśmy (oczerniliśmy). To był ateizm, a teraz”. Najbardziej niedopuszczalna była stosowana wówczas praktyka niektórych dyrektorów przedsiębiorstw państwowych, którzy, krytykowani za „złą pracę wśród wierzących, [...] zwalniali ich z pracy w zakładach sobie podległych”, odsuwając w ten sposób od siebie i zakładu ostrze krytyki władz partyjno-państwowych.

¹⁵⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 553, s. 65.

¹⁵⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 40.

organizacje partyjne i społeczne. Działy one ściśle według wskazówek Wydziału Propagandy i Agitacji KC KP Ukrainy, uwzględniały wymogi zmierzające do zachowania porządku społecznego¹⁵⁸ Z procedur takich korzystały np. władze partyjno-państwowe w rejonie niemirowskim¹⁵⁹

O wynikach działań propagandy ateistycznej informował RR zastępca przewodniczącego RO A. Ustenko: „[...] w rezultacie wzmożenia propagandy ateistycznej [...] znacznie zmniejszyła się frekwencja w kościołach, [...] co w konsekwencji doprowadziło do zamknięcia wielu budynków kultu”¹⁶⁰ Zdaniem pełnomocnika nie było jednak powodów do satysfakcji, dlatego że np. w rejonie hajsyńskim „prawie nikt nie zerwał więzi z religią”¹⁶¹ Na podstawie tych sprzecznych ocen władze obwodowe za najważniejsze zadanie dla propagandy ateistycznej uznały wówczas „przeniknięcie w wewnętrzne struktury organizacji religijnych w celu oddziaływania na wszystkie warstwy społeczeństwa”¹⁶²

Znaczny wpływ na szerzenie propagandy ateistycznej miały także związki zawodowe. Dysponowały one „niezależnymi” instytucjami i środkami, kształtowały świadomość społeczną robotników¹⁶³

¹⁵⁸ В. Войналович, *Чорні дні „чорного” духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної компанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр.*, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ, 1/2(1995), s. 213-214.

¹⁵⁹ ДАВО, Р-2700, 6, 1898, s. 194. Do zamknięcia budynków kultu prowadziły się następujące działania władz partyjno-państwowych: opracowanie tematyki wystąpień antyreligijnych, wyznaczenie lektorów-ateistów do wygłaszania prelekcji na tematy antyreligijne w miejscowościach, gdzie zamierzano zamknąć budynki przeznaczone dla kultu, zamknięcie budynku modlitewnego i przekazanie jego wyposażenia do najbliższego budynku kultu, powołanie komisji odpowiedzialnej za zamknięcie budynku modlitewnego, w której skład wchodził sekretarz RR, kierownik administracyjny KR KP Ukrainy, pracownik urzędu skarbowego, przewodniczący lokalnej społeczności. Za te działania odpowiadał Wydział Propagandy i Agitacji KR KP Ukrainy. Za przekazanie wyposażenia budynku kultu, jego zamknięcie i prawne jego przejęcie na inne cele odpowiadała komisja. Organizacja przejmująca budynek kultu dla własnych celów odpowiadała za jego ochronę. Przewodniczący lokalnej społeczności odpowiadał za porządek i organizował ludzi w celu jego zapewnienia. Kierownik transportu w rejonie odpowiadał za przewiezienie wyposażenia budynku kultu we wskazane miejsce.

¹⁶⁰ ДАВО, Р-2700, 6, 1880, s. 39.

¹⁶¹ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 11. Ogólnie oddziaływanie ideologiczne w rejonie hajsyńskim było „słabo” prowadzone: wyświetlono „tylko” 13 filmów o tematyce antyreligijnej, rejonowa gazeta zamieściła „tylko” 6 informacji o charakterze antyreligijnym. Radio w ogóle „milczy”

¹⁶² І. Кривелєв, *Філософський заповіт Леніна і боротьба з релігією*, „Вінницька Правда”, 28 III 1962, s. 3.

¹⁶³ Профсоюзы – школа виховання, „Наука и религия”, 12(1962), s. 3-5. W celu prowadzenia działalności ateistycznej związki zawodowe miały do dyspozycji ponad 18 tys. klubów i domów kultury, ponad 20 tys. projektorów filmowych, 32 tys. bibliotek, 160 tys. „czerwonych kącików” itp. Dla przygotowania wyspecjalizowanej kadry lektorów-ateistów na bazie klubów związkowych powołano „uniwersytety ludowe” Propagowaniem ateizmu zajmowały się także gazety związkowe: „Trud”, „Radzieckie Związki Zawodowe”, „Klub” itp.

Na nowe formy pracy ateistycznej w Ukrainie, takie jak: „pałace szczęścia”, prowadzenie tematycznych wieczorów z młodzieżą, indywidualna praca z wierzącymi i wychowawcze oddziaływanie sądów, wskazywali w marcu 1963 r. uczestnicy zebrania pełnomocników Rady ds. Kultów Religijnych w Mińsku na Białorusi¹⁶⁴ W marcu również KO KP Ukrainy zorganizował zebranie zastępców sekretarzy KR do spraw ideologii, sekretarzy komitetów wiejskich, członków komisji współdziałania z terenów „o dużej religijności” w celu wzmożenia propagandy ateistycznej wśród ludzi wierzących¹⁶⁵

Na początku 1963 r. w Moskwie spotkali się dziennikarze odpowiedzialni za propagowanie ateizmu. W ich przekonaniu „propaganda ateistyczna – to nie tylko odrzucanie moralności religijnej, ale przede wszystkim utwierdzanie ideologii komunistycznej, [...] w celu wyzwolenia człowieka spod władzy dogmatów religijnych”¹⁶⁶ W tym czasie na Ukrainie systematycznym formowaniem komunistycznego „ideału człowieka przyszłości” zostało objętych 5 mln ludzi, a ateizm sam w sobie profesjonalnie studiowało 79 tys. osób¹⁶⁷ Uniwersytet Wieczorowy Marksizmu-Leninizmu w Winnicy „przygotował setki propagandystów dla miasta, pogłębił i usystematyzował ich wiedzę”¹⁶⁸ Członkowie Towarzystwa „Znania” w rejonie winnickim powołali do istnienia szkołę ateistów¹⁶⁹ Oni też w ciągu dziewięciu miesięcy 1963 r. wygłosili na terenie obwodu 134 tys. prelekcji poświęconych zagadnieniom społeczno-politycznym¹⁷⁰ W Winnicy nie było żadnego przedsiębiorstwa, w którym nie pracowałiby agitatorzy ateizmu. O prowadzeniu ateizacji w obwodzie przypominały wszechobecne plakaty o tematyce antyreligijnej¹⁷¹

Działalność Kościoła, sposoby walki z nim, a także projekt nowego strategicznego planu poświęconego zwalczaniu religii zostały omówione 25-26 listopada 1963 r. w Moskwie podczas zebrania Komisji ds. Ideologii przy KC KPZR. Światopogląd naukowy i wychowanie ateistyczne były niewystarczającym argumentem wobec działalności Kościoła katolickiego, który zdaniem prele-

¹⁶⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 68, s. 20-21.

¹⁶⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 33.

¹⁶⁶ Журналісти обсуджують проблеми атеїзму, „Наука и релігія”, 5(1963), s. 3-8.

¹⁶⁷ Университет мільйонів, „Наука и релігія”, 10(1963), s. 3-6.

¹⁶⁸ М. М а з у р, Пропагандисту потрібні знання, „Вінницька Правда”, 29 VI 1963, s. 3. W 1963 r. Wieczorowy Uniwersytet Marksizmu-Leninizmu w Winnicy ukończyło 206 propagandystów, a 420 rozpoczęło drugi rok studiów.

¹⁶⁹ В. С в і т о в и й, Шукати стежки до людських душ!, „Вінницька Правда”, 18 XII 1963, s. 3.

¹⁷⁰ Фронт ударний, ідеологічний. З пленуму обласного відділення товариства «Знання», „Вінницька Правда”, 17 XII 1963, s. 2.

¹⁷¹ Діє будинок атеїста, „Вінницька Правда”, 21 III 1963, s. 3.

gentów od 1943 r. umiał się dostosować do sytuacji społeczno-politycznej¹⁷² Problemy te podnosili także uczestnicy obwodowego plenum oddziału Towarzystwa „Znania”, dla których propaganda naukowego ateizmu nabrała wówczas szczególnego znaczenia¹⁷³

Sprawozdania składane każdego roku przez pełnomocnika Rady władzom zwierzchnim w Kijowie czy Moskwie od 1962 r. sprawy ateizacji ujmowały standardowo: „z roku na rok w obwodzie polepsza się propaganda antyreligijna” Taki sam charakter miało sprawozdanie z 1964 r.¹⁷⁴ W tym czasie dodatkowo w Winnicy powołano dwa lektoria¹⁷⁵ dla wierzących¹⁷⁶ Według przewodniczącego Rds.KR KC KPZR zobowiązał organizacje partyjne i państwowe do zaktywizowania komisji współdziałania celem propagowania propagandy ateistycznej w swoich środowiskach¹⁷⁷ Dnia 2 stycznia 1964 r. Komisja Ideologiczna przy KC wydała postanowienie o zaktywizowaniu środków mających wpływ na ateistyczne wychowanie społeczeństwa. W tym celu w Akademii Nauk Społecznych działającej przy KC KPZR powołano Instytut Ateizmu Naukowego, który miał koordynować propagowanie ateizmu przez wszystkie ośrodki naukowe, instytucje, przygotowywać wysoko kwalifikowane kadry ateistów, organizować konferencje, seminaria itp.¹⁷⁸ Podobne działania podjął 12 stycznia KC KP Ukrainy, informując swoich przedstawicieli w obwodzie „o wzmożeniu ateistycznej pracy wśród pracowników znajdujących się pod wpływem sekt” Postanowieniem tym zobowiązano wszystkich pracowników pełniących funkcje

¹⁷² Р о о д, Рим, s. 254-255.

¹⁷³ Фронт ударный, s. 2. Uczestnicy obwodowego plenum odwołali się do wystąpienia Chruszczowa, który mówił „nie można przyjmować do komunizmu osób, które obrosły mchem kapitalistycznych przesądów. Trzeba najpierw zadbać o to, by uwolnić je od ciężaru przeszłości” Ich zdaniem „komunizm nie może się umocnić bez głębokich zmian w świadomości ludzi, w ich poglądach, tradycjach, zwyczajach. W uciążliwym spadku, jakie społeczeństwo radzieckie otrzymało od przeszłości, najbardziej masowe i konserwatywne są przesady religijne” Пор. П. Д у л у м а н, *Йти до людей*, „Вінницька Правда”, 14 V 1963, s. 3.

¹⁷⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 22.

¹⁷⁵ Lektoria – pomieszczenia do organizowania pracy antyreligijnej wśród wierzących.

¹⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 16.

¹⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 70, s. 15. Wystąpienie przewodniczącego Rds.KR przy RM ZSRR A. Puzina na zebraniu pracowników ideologicznych republik Azji Środkowej 4 II 1964 r.

¹⁷⁸ Докимент – 188; Мероприятия по усилению атеистического воспитания населения. Постановление ЦК КПСС (2.1.1964), [w:] Русская Православная, кн. 2, s. 49-51. Instytut Ateizmu Naukowego na podstawie wydawanych przez Instytut Historii Akademii Nauk ZSRR zbiorów artykułów *Вопросы истории религии и атеизма* (Moskwa 1950-1964, wydano 12 tomów) i *Ежегодник музея истории религии и атеизма* (Moskwa-Leningrad 1957-1964; wydano 7 tomów) zorganizował wydawanie dwa razy w roku zbioru artykułów *Вопросы научно-атеизма*.

kierownicze do zapoznania się z obowiązującym prawem o kultach i czuwania nad sposobami jego wykonywania przez organizacje religijne¹⁷⁹

W 1964 r. RO w Winnicy na podstawie powiadomienia prezesa Sądu Najwyższego USRR również podjęła decyzję o wzmożeniu wychowania naukowo-ateistycznego wśród społeczności obwodu¹⁸⁰ Kierując się decyzjami czerwcowo-lipcowego Plenum KC KP Ukrainy zdecydowano:

- „zapoznać się z sytuacją religijną w zakładach i przedsiębiorstwach, instytucjach naukowych, w każdym miejscu zamieszkania i równocześnie podjąć aktywne działania w celu propagowania ateistycznego sposobu wychowania, organizować indywidualną pracę ateistyczną z wierzącymi i prowadzić ją systematycznie”;

- doprowadzić do takiego stanu, by instytucje kulturalno-oświatowe były prawdziwymi „ogniskami naukowego ateizmu”;

- powołać przy instytucjach kulturalno-oświatowych „ośrodki metodyczne ateistycznej pracy, we wszystkich klubach i bibliotekach [...] tam, gdzie jest możliwość, ukazywać dorobek ateizmu”;

- wprowadzać w życie „zwyczaje, tradycje i obrzędy świeckie”;

- powszechnie wykorzystywać „autokluby”¹⁸¹;

- „ubogacać” programy artystyczne repertuarem o charakterze antyreligijnym;

- dla pracowników instytucji kulturalno-oświatowych, klubów i bibliotek, systematycznie organizować seminaria omawiające problemy ateizmu i świeckiej „obrzędowości”;

- omówić stan i środki oddziaływania ateistycznego na dzieci i młodzież;

- systematycznie zapoznawać się z działalnością organizacji religijnych i duchowieństwa;

- sprawy sądowe rozpatrywane na podstawie art. 209 KK USRR¹⁸² na posiedzeniach wyjazdowych z udziałem oskarżycieli społecznych omawiać w artykułach prasowych¹⁸³

Oddziaływanie propagandy ateistycznej w stosunku do Kościoła katolickiego zyskało mniej pochlebny ocenę. Zdaniem pełnomocnika Rds.KR w obwodzie „wysoka frekwencja w kościołach, korzystanie z sakramentów św. samo z siebie dowodziło, że propaganda ateistyczna w miejscowościach, gdzie zamieszkiwali

¹⁷⁹ ДАВО, P-2700, 19, 70, s. 15.

¹⁸⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 4-5.

¹⁸¹ Autokluby – propagowanie ateizmu przy wykorzystaniu środków transportu wyposażonych w literaturę, plakaty, albumy, filmy itp.

¹⁸² ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 69. Za targnięcie się na własność i prawa obywateli „pod pozorem wykonywania praktyk religijnych” groziła kara pozbawienia wolności do lat 5 i konfiskata mienia.

¹⁸³ ДАВО, P-2700, 15, 193, s. 171-178.

katolicy, była na niskim poziomie”¹⁸⁴ W takich sytuacjach często instruowano władze lokalne o sposobach propagowania ateizmu¹⁸⁵

Odczuwalna była też presja instytucji odpowiedzialnych za szerzenie propagandy ateistycznej wśród ludzi wierzących obwodu. Przejawiała się ona m.in. „zwalnianiem z pracy (często na własne życzenie), przeniesieniem z lepszej pracy na gorszą, naganami”¹⁸⁶ Z inicjatywy pracowników Towarzystwa „Znania” powołano lektoria, które praktycznie działały wszędzie¹⁸⁷ Dla zwiększenia skuteczności oddziaływania propagandy antyreligijnej w Winnicy przy Instytucie Pedagogicznym i Instytucie Medycznym oraz przy Wieczorowym Uniwersytecie Marksizmu-Leninizmu powołano sekcje odpowiedzialne za przygotowanie kadry kwalifikowanych propagandzistów ateizmu. W mieście zorganizowano blisko 30 klubów ateistycznych, które instruowały agitatorów odwiedzających mieszkania ludzi wierzących. Przygotowano po raz pierwszy do druku miesięcznik „Okno Ateisty”, który miał przekonać o antyspołecznej istocie religii¹⁸⁸ Wydano także książkę *Od ciemności do światła*, ukazującą „prawdziwe oblicze ludzi wierzących”¹⁸⁹ W wielu wiejskich klubach stworzono miniaturowe „trietiakowskie galerie” – wystawy obrazów o tematyce antyreligijnej¹⁹⁰ Ateizacją objęto praktycznie wszystkie instytucje i zakłady pracy, społeczność miast i wiosek obwodu, co nie pozostawało bez wpływu na stan Kościoła katolickiego, który na początku 1965 r. prowadził działalność duszpasterską w 20 wspólnotach – parafiach katolickich¹⁹¹, chociaż sześć z nich było jeszcze nie zarejestrowanych¹⁹²

¹⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 5.

¹⁸⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 16. O działaniach wobec katolików z Czerniowiec relację składał pełnomocnik Rds.KR w obwodzie G. Krywczak.

¹⁸⁶ І. К о л е с н и к, *Виховувати, а не ображати*, „Вінницька Правда”, 16 I 1964, s. 3.

¹⁸⁷ *Атеїзму – силу наступальну!*, „Вінницька Правда”, 16 XII 1964, s. 3.

¹⁸⁸ М. Ф е д о р е н к о, *Лекторії для віруючих*, „Вінницька Правда”, 1 IV 1964, s. 3.

¹⁸⁹ *Від темряви до світла*, „Вінницька Правда”, 19 III 1964, s. 4.

¹⁹⁰ М. Р у б і н, *Вміти переконувати!*, „Вінницька Правда”, 26 III 1964, s. 3.

¹⁹¹ ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

¹⁹² ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10-11.

THE PROCESS OF ATHEIZATION IN THE VINNICA DISTRICT
(1941-1964)

S u m m a r y

The process of atheization started in Russia with the moment of taking over the power by the Communist Party (bolsheviks). As early as the proceedings of the 7th Assembly of the party, a principle was assumed that socialism could not be built among believers. Therefore various offices and institutions were established, using also the press, literature, and art. The centre anti-religious activity focused on schools, clubs, libraries, culture centre, and places of work.

Atheization was systematic and well-planned. It began in 1925 after the Assembly of the Society of Atheists. The passed its programme on 27th-30th April 1926, at a party conference in Moscow.

The war had not brought any changes in ideological work. They carried on their anti-religious policy. Even in 1944 the Central Committee of the Communist Party passed a resolution about *The Organization of Scientific and Educational Propaganda*, and starting from 1947 onward the Society for the Propagation of Secular Science and Culture „Znanije” was responsible for propagating atheistic ideology. The Society was established on the basis of the Society of Militant Atheists.

The following institutions worked on behalf of propagating atheism in the territory of the Vinnica district: 1682 rural and kolkhoz clubs, 44 regional centres of culture and 1944 libraries. The „Znanije” Society administered in the district 12.000 instructors and consultants. Additionally, all universities in the Ukraine from 1957 onward were officially appointed by the state to propagate atheism. The youth from secondary schools had an obligatory course in atheism. Also the Presidium of the Academy of Sciences of the USSR activated their members to work on behalf of atheism. They joined the ranks of the Society for the Propagation of Secular Science and Culture „Znanije” in order to work out methods and ways by which to fight religion among the society. People engaged in culture were also employed in atheistic propaganda. Their works were used as „tools of scientific and atheistic propaganda in clubs, buildings, and parks of culture, cinemas-theatres, libraries, and social institutions.” One of the forms of atheistic influence on believers was social courts – gatherings at which their religious activity was socially evaluated.

In order to reach with anti-religious actions to all inhabitants and institutions, in many towns the Day of Atheist was organized. Atheistic propaganda was particularly intensive where some churches were supposed to be closed. 67.000 atheists, instructors, and propagandists were engaged in a systematic anti-religious activity in the district.

A systematic communist formation called „the ideal man of the future” was addressed to five million people, and atheism itself was professionally studied by 79.000 people. The Evening University of Marxism and Leninism in Vinnica „prepared hundreds of propagandists for the city, made their knowledge more profound and systematic.” In this city there was no enterprise in which one would not find any agitator of atheism. Atheization was always present in the district, of which ubiquitous anti-religious posters reminded. The activity of the Church, some ways how to fight with her, and the projects of a new plan to fight against religion were discussed on 25th-26th November 1963 in Moscow at the meeting of the Commission for Ideology at the Central Committee of the Communist Party. Scientific outlook and atheistic formation were insufficient argument in the fight against the Catholic Church, which from 1943 onward managed to adjust herself to the current socio-political situation.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki na Ukrainie, ateizacja komunistyczna w ZSRR, stosunki wyznaniowe po II wojnie światowej.

Key words: the Catholic Church in the Ukraine, communist atheization in the USSR, denominational relations after the Second World War.